

ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОГО КОРОЛЯ В ЛАТИНОМОВНІЙ ПРОЗІ УКРАЇНИ

На матеріалі латиномовної прози України XVI–XVIII ст. розглядається образ володаря як етичний маркер світогляду письменника та його доби. Автор доводить, що на вибір засобів образотворення, окрім літературної епохи, вплив мали обставини історично-соціального розвитку суспільства, світоглядні засади, міра освіченості та художньої майстерності.

Ключові слова: українська неолатиністика, латиномовна проза, образ короля, С. Оріховський, Я. Юзефович, Б. Зиморович.

На материале латиноязычной прозы Украины XVI–XVIII вв. рассматривается образ правителя как этический маркер мировоззрения писателя и его эпохи. Автор статьи доказывает, что на выбор средств создания образов, кроме литературной эпохи, влияние имели обстоятельства исторически социального развития общества, мировоззрение, степень образованности и художественного мастерства писателя.

Ключевые слова: украинская неолатинистика, латинский язык, С. Ориховский, Я. Юзефович, Б. Зиморович.

On the material of Latin prose Ukraine XVI–XVIII cent. considered the image of king as an ethical marker outlook writer and his era. The author argues that the choice of image-but literary era influenced by the circumstances of the historical and social development, philosophical principles, the measure of literacy and artistic skills.

Key words: neo-latinist studies, Latin language, S. Orikhovskij, Y. Yuzefovych, B. Zymorovych.

Латиномовні історіографи XV–XIX ст. були переважно досить далеким від думки, що всяка влада – від Бога. Таке сприйняття походило не від браку віри, а було спричинене тим, що людина, починаючи з доби Ренесансу, перестала покладати всю відповідальність за хід земного життя виключно на Всевишнього. Зокрема, Станіслав Оріховський, оплакуючи смерть Сигізмунда Старого, якого вважав ідеалом правителя, стверджує: "І коли щось діється не добре або не доладу, знай, щовинні в тому не воля Божа і не випадок, а брак справжнього розуму" [6, с.202].

Хронікарі, автори історико-політичних трактатів з різним ступенем детальності аналізують владні інституції – у власній державі та на чужих прикладах. Влада визнається результатом домовленості між людьми про добровільну покору, оскільки існування держави, що тримається на справедливих законах, спілки, в якій добробут народу – найвище благо, вигідне громадянам. Природжена потреба людей у взаємодопомозі – причина виникнення держави, яка процвітатиме лише спираючись на повагу, а не на страх перед правителем та на його турботливе ставлення до своїх підданців. Для послуху, що ґрунтується на шанобливості, потрібно, аби правитель викликав повагу; для цього він перш за все має бути мудрим, тобто поєднувати розум з моральними чеснотами, адже, за Сократом, той, хто володіє справжніми знаннями, не може чинити всупереч моралі.

Залежно від мети, конкретних завдань, національного походження і роду занять автора, в давніх історіографічних працях більш детально зображувалося життя тієї чи іншої частини суспільства. Однак, практично жодна хроніка чи літопис не обійшлися без згадок про верховного правителя держави – в аналізованій нами латиномовній прозі України – це, переважно, король, а в тих працях, автори яких мали на меті, проаналізувавши джерела, зануритися у віддалені від власної доби часи, це також князь. Так, Бартоломей Зиморович у

своїй хроніці "Потрійний Львів" починає оповідь від князя Лева, яким Львів руський був "радше розпочатий, ніж збудований" [1]. Згадуючи про рід засновників міста, він вказує, що Лев "зовсім ще молодим був відданий батьком Данилом татарам у заручники і в їхніх шатрах привичаївся до всіляких дикостей, і легко подібністю звичаїв грубого народу до себе притягував душі (людей)" [ibid.] – саме так пояснюється прихильність підданців до свого правителя. Автор дорікає руським керманічам за те, що через укладену королем Данилом спілку зі скіфами (монголами) русини віддалилися від поляків і вчинили "найбільший злочин: християни з магометанами поріднилися проти ближчих собі (...) і своїми головами звели міст до Польщі" [ibid.].

Аналіз "Промови на похоронах польського короля Сигизмунда Ягелона" засвідчує високу публічну майстерність С. Оріховського, в якому здібності аналітика поєднуються з літературним хистом. Завзятість, з якою Роксолан глорифікує померлого короля, не слід пояснювати лише літературними правилами – Сигизмунд I та Польша за його правління справді втілювали політичні ідеали гуманіста. (Щоб переконатися в цьому, досить порівняти епіталаму цього ж автора Сигизмундові II [9], про яку недобррозичливі казали, що вона більше хвалить гостей весілля, ніж короля). Прагнення до реалістичності королівського образу С. Оріховський декларує на початку епіцедію і підтверджує це негайно: всупереч традиції етикетного жанру він описує зовнішність Сигизмунда: "В ньому відбивалося виразно обличчя республіки: статура горда й шляхетна, плечі широкі, примітні, обличчя округле, щоки рум'яні, очі великі й лагідні, брови грізні, ніс орлиний"; його манеру поведінки: "Все в короля було вродженим для правління: обличчя, голос, рамена й навіть мовчання. (...) А веління виявляв більше на мигах, ніж словами. У мові був дуже стриманим, не любив зайвих розмов" [6, с.209].

Сам певний того, що жодна держава не може існувати без наук, Оріховський приписує ці переконання й Сигизмундові I. Значну увагу автор приділяє питанню, як виховування Сигизмунда, і з цього виводить правила "королівської педагогіки": прищепити повагу до законів, помірність, цнотливість, сумирність, побожність, навчити відрізнити чесне від ганебного, справедливе від несправедливого, а також чого треба жадати, а чого уникати. Розважливістю позначена поведінка короля у всіх сферах життя: він завжди був стриманим та помірним у вживанні вина й коханні, позбавлений розгнужданості, ніхто не бачив його напідпитку. Загалом, С. Оріховський наполегливо наголошує на побожності Сигизмунда I, який вважав релігію фундаментом держави і був супротивником будь-яких новацій у церковних справах, оскільки зміни церковного життя неминуче спричинюють зміни суспільні (згідно з автором епіцедію). На жаль, Роксолан не тлумачить цю думку детальніше, хоча сам свого часу клопотався про скасування целібату – зміни, яка була здатна вплинути на розвиток суспільства не в одній країні. С. Оріховський вважає, що найвищим пріоритетом для короля була свобода й рівність громадян його держави. Залучаючи інші джерела, можна спробувати з'ясувати, якою мірою портрет Сигизмунда відповідає оригіналові. Але навіть за умови, що міра ідеалізації значна, важливим є те, що людина XVI ст. наділяє зразкового правителя саме такими рисами: "Гадав, що мусить жити в республіці з усіма вельми доброзичливо: не як з рабами, а як з вільними; не як з підлеглими, а як із спільниками й друзями" [6, с.218].

В епіцедії, написаній Андрієм Абреком на смерть Томи Замойського, королівська персона не може належати до центральних за визначенням, однак автор майстерно вишукує нагоди згадати про очільника держави. Переповідаючи один зі славних епізодів життя Т.Замойського, автор вкладає такі слова в уста луцького єпископа Андрія Липського: "Ми за короля нашого як за батька нашої батьківщини не те що сили й спромогу до решти, а й крові та духу не пошкодуємо – все охоче віддамо" [8,с.33]. В епіталамі, присвяченій Феліксу Потоцькому та Христині Любомирській, автор, студент Краківської академії, всіляко підкреслює роль магнатських родів як опори королівської влади, делікатно, але наполегливо наголошуючи, що численні перемоги Польщі були б неможливими, якби королі (Сигизмунд III, Владислав, Ян Казимир) не користувалися підтримкою аристократії [10].

Думка про користь для держави від спільної дії короля та аристократії постійно зустрічається на сторінках латиномовної прози – передусім, в історіографії, політичних трактатах, етикетних творах. Першим серед відомих нам авторів сформулював і найбільш послідовно обстоював її С.Оріховський: королівська влада змальовується ним як така, що не здатна існувати без підтримки шляхти. Проте в інтелектуальній сфері того часу ця ідея зринає не лише в історіографії та політичних трактатах – як показує попередній приклад, на неї можна натрапити в такому, здавалося б, не найпридатнішому для політичних маніфестів жанрі як епіталама. Весільне віншування було написане С. Оріховським на шлюб Сигизмунда II Августа з Катериною Габсбург, (1553 р.) [9]. Дещо занепокоєний оригінальністю свого колеги, виявленою навіть у привітанні на адресу перших осіб держави, Андрій Тржецький (1530–1584 рр.) вважає за потрібне перепросити читача за незвичайність епіталами у післямові до неї. Така рецензія від колеги-сучасника підтверджує наше припущення про глибинну авторську мету: не традиційно створити в етикетному творі образ короля – яким він мав би бути чи яким би сподобався сам собі, а за допомогою літературного твору вплинути на реальність, відкоригувати деякі риси характеру Сигизмунда II Августа.

Утім, королі не надто старанно навчалися на прикладах з історії і не дуже уважно прислухалися до порад із уст мислителів, які, з іншого боку, ретельно студіювали праці один одного, запозичуючи ідеї, розвиваючи теорії, переосмислюючи історичний досвід. Висновок про певну дистанцію між теорією та практикою в політиці не повинен стимулювати історичний песимізм: наші латиномовні мислителі створювали інтелектуальну ауру, забезпечували тяглість гуманістичних правових традицій у суспільстві, формуючи, таким чином, моральні кордони поведінки правителя. Так, С. Оріховський не раз закликав короля оселитися ближче до кордонів своєї держави, зокрема, в Русі, бо лише так, у доланні небезпек, гартується мужність і здобувається повага – однак цього не сталося. Верховний очільник держави – закон, а король його охоронець. Загалом, образ оборонця, охоронця досить часто зринає зі сторінок творів С. Оріховського: розум і знання – охоронці людської душі і основні властивості правителя; у короля є дві фортеці: справедливість і віра. "Тисторож королівства, так ми вирішилираніше. Місце сторожа, природно, не всередині, а поза тими речами, яківінстереже" [6, с.130] – так мислитель обґрунтовує тезу про те, що король має мешкати у прикордонні, а коли йдеться про Річ Посполиту, то в Руських землях.

Сприйняття кордону як школи мужності та об'єднання християн з метою припинення мусульманської експансії – ці пропаговані Роксоланом ідеї підхопив і далі розвивав Йосип Верещинський. І хоча розроблені ним проекти нового державного утворення українців – детальні, продумані й оприлюднені за понад півстоліття до Хмельниччини – не були реалізовані *verbatim*, коли, здавалося б, у середині XVII ст. для цього випав історичний шанс, однак "виразно і чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю, ідея, яка в XVII столітті стала основоположною для козацького державотворення, і саме за неї змагалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського" [7,с.383]. Наступним, хто працював над цим проектом, став Юрій Немирич, якому належить одна з перших в Україні ідей національної державності, викладена, зокрема в його латиномовних працях.[3].

Якщо, згідно з вчення і прагненнями латиномовних українських патріотів, життя в умовах порубіжжя розумних – культурно збагачує, сильних – гартує, то бути на межі між Сходом і Заходом – це неймовірна нагода духовно зростати, а якщо йдеться про керманіча, то й примножувати свій авторитет в очах підданців. Нехіть польських королів бути на передньому краї своєї держави позначається на їхньому образі в латиномовній літературі – надто у тих творах, чиї автори самі не раз боронили кордони, марно сподіваючись на більш рішучі дії верховного правителя.

Представник духовної влади, Ян-Хома Юзефович, у більшості випадків згадує короля нейтрально-шанобливо. На значущість цієї постаті в політичному житті держави вказує епізод в описі подій Хмельниччини: смерть короля спочатку не розголошується – це роблять

лише вороги з метою деморалізувати польське військо. Щоправда, досить швидко цей епізод урівноважується іншим: "І коли Львів ризикував долею усієї республіки, ніхто на допомогу йому не прийшов – всяк із магнатів та шляхти поспішав *задля вигаданої переваги вільного голосу на вибори* нового короля. Тим часом розбишацькі орди (...) грабували *покинуті за власним бажанням маєтки виборців короля та їхнє майно*" [2, с. 151]. З іронічного тону автора випливає, що, на відміну від С. Оріховського, він не надто високо цінував можливість річпосполитської громади вибирати собі правителя.

Рішення і вчинки новопризначеного короля удостоюються доволі стриманої оцінки з уст львівського каноніка: "нечестивий Хмельницький у таборі короля благав і ублажав"[2, с. 153], перемога при Зборові була досягнута не військовою майстерністю, а завдяки тому, що "від'єднався від спілки з козаками хан зі своїми татарами у рішучий момент"[*ibid.*], однак він "без дарунків обіцяних на подяку не вчинив би цього, і Львів наш як посередник у досягненні дружби змушений був забезпечити коштовних дарів на 30 тис. і указом короля та волею сенату знову надати це мусив" [2, с. 154]. Опис візиту короля Яна II Казимира до Львова так само має непрозорий підтекст: хронікар по-бароковому описує, які почесті були надані високому гостеві, і переповідає численні зафіксовані в грамоті королівські обіцянки відшкодувати міській громаді недавні збитки. Фрагмент завершується констатацією факту скасування привілеїв постановою 1652 р. того ж таки Яна II Казимира, коли "і цю необхідну підмогу поглинула жадібна потреба податків" [2, с. 155].

Не без осуду хронікар згадує про те, що за відвагу при Збаражі військо "жодної крихти хліба від короля не отримало" [2, с. 154]. Саме так у виразні докори переростають натяки, доти висловлювані переважно у вигляді повчальних історичних паралелей та старанно завуальованих порад: "Манлій після перемоги над латинами кожного хороброго воїна (окрім того, що цьому воїнові приніс щасливий випадок) відзначив почесною нагородою. Так рані поступали греки в різних війнах, зокрема після Саламінської битви, а також по завершенні бою під Платеями" [4].

Попри виразну критику, Ян Юзефович хотів би бачити польських королів, про яких згадує (Ян II Казимир, його наступник Ян III) великодушними натурами й сміливими воїнами: "аби у будь-якій небезпеці був попереду, бадьорий у дорозі, знуджений на стоянках, скрізь перший у походах, мало спочиваючи серед тих морозів, снігів, криги, всупереч негоді та постійній заклопотаності однаково незламний, для багатьох прикладом, а ще для більшої кількості – дивовижною був" [2, с. 193] – це про Яна II Казимира. "Король вибраний (Іоанн III) з необхідності воювати навіть узимку війну вів" [*ibid.*]. Але шаблонність і потреба культивувати риси, притаманні літературному образу практично всякого короля, наштовхує на думку, що така характеристика – лише данина жанровій традиції творення королівського портрета, а також спроба Яна Юзефовича загладити завуальовані докори на адресу перших осіб держави – що, втім, він прагне зробити не дуже послідовно: в описі перемовин міської громади з Богданом Хмельницьким під час облоги Львова 1655 р. канонік з притиском наголошує на вірності львів'ян королеві, чиї інтереси вони захищали навіть більше за свої, проте не дочекалися за це жодної винагороди. І це тоді коли півстоліття раніше Юрій Немирич застерігав у своєму трактаті: "Саме жорстокість влади, неволя мешканців, пересиченість війною завжди викликали велику ворожість до володаря"[4].

Ставлення до влади, відраза до тиранії, трактування свободи (або цілковита байдужість до неї) в історіографічних творах та філософсько-політичних трактатах може слугувати індикатором громадянських і людських якостей їхніх авторів, дати уявлення про світоглядні засади письменників. Щоб у цьому пересвідчитися, варто порівняти ідеал правителя, представлений гуманістом С. Оріховським, нищівну критику на адресу деспота і підвладного йому суспільства від Ю. Немирича – з одного боку, та узагальнений образ польського короля, створений у "Потрійному Львові" його сучасником Б. Зиморовичем – із другого. Основною королівською чеснотою бургомістр вважає войовничість (якщо для Оріховського це властивість немудрого правителя, то для Немирича – і взагалі – ознака тирана), а основні заслуги: розширення володінь, упокорення невдоволених, навернення до католицизму

(промовисте свідчення різниці-прірви між ціннісними системами порівнюваних авторів). Зиморович хвалить найвищих очільників за популізм – роздавання хліба, публічні "перестороги" панам не гнітити селян тощо й за переймання іноземних звичаїв (скажімо, його колега на ниві історіографії, Ян Юзефович, навпаки, тішиться з того, що "коли завдяки львівським медикам здоров'я відновив король і зі Львова в дорогу збирався, звичай німецький, яким змолоду користувався, полишив" [2, с. 155]). Письменник не просто розповідає про королівські вчинки, гідні осуду ("не маючи змоги стримати свою хтивість від їх принад, віддався чарам", "його слушно назвали чоловіком усіх жінок"), а й виправдовує їх: "повністю згладив помилки рицарськими цнотами та прикрив нічні помилки денними вчинками", "краще, коли король забавляється у королівстві" та ін. Серед королівських цнот, які однаково визнаються в аналізованих творах цих письменників, вдалося розшукати поодинокі в Бартоломея Зиморовича згадки про гідність, відповідну королю зовнішність (у "Потрійному Львові" акцентується пишнота вбрання, кінської зброї тощо) та лагідність ("милостивий навіть до ворогів").

Низка тем, образів та їхнє тлумачення (дружба, підлесники, тиранія, багатство й бідність) є дотичними ознаками творчості латиномовних авторів XV–XIX ст., але аналізовані в нашій статті теми правителя, співвідношення духовної та світської влади в державі, громадянських свобод тощо повністю відсутні в листуванні Г. Сковороди з М. Ковалинським. Окремими епізодами в цьому віртуальному діалозі до образу правителя, за Г. Сковородою, є згадки про алегоричних "перських королів" [5, с.273], "королівусього світу" [5, с.284], абстрактного "хворого короля" і "здорового короля" [ibid.] тощо. Чи не найменш прозорим і водночас найбільш пов'язаним із реальністю є зізнання мислителя, що з підлесників "робляться брехливі друзі, фальшиві апостоли, еретичні вчені, *тирани, тобто погані царі*, які пробравшись у надра держави, в лоно церкви, шляхами хитроців проникаючи, нарешті, в самі небеса, змішують небо з землею, часто весь світ потрясають смутами" [5, с.242].

Це можна пояснити жанровими й світоглядними особливостями, а також різними цілями авторів-неолатиністів. Так, якщо "руський Демосфен", громадський діяч, священник-реформатор Станіслав Оріховський прагнув змінити людство, впроваджуючи гуманістичні ідеї та відповідно до них реформуючи суспільство згори – через короля, папу римського, нобілітет, то через два століття по тому мандрівний філософ Григорій Сковорода, мешкаючи в підросійській Україні, мав на меті виховати гармонійну особистість, не переймаючись тим, чи потребує суспільство таких людей і чи будуть його вихованці "зразковими підданцями" царя.

Загалом, засвоївши платонівську концепцію ідеального суспільства, поділяючи погляди Цицерона на державу як на правове утворення, спочатку під впливом ідей ренесансного гуманізму, пізніше – Просвітництва, латиномовна автура хвалить чи критикує владу за цілком конкретні дії та їхні наслідки, дає поради, ґрунтуючись на античній теорії та закордонній практиці, а відтак витворює сприятливе інтелектуальне середовище, в якому зміцнюються демократичні традиції і розвивається правова культура суспільства.

Список використаних джерел

1. Зиморович Б. Потрійний Львів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimorowicz.htm>
2. Летопись событий в Южной Руси Львовского каноника Яна Юзефовича 1624–1700. – с. 115–212 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под.ред. В. Антоновича. –К., 1888. – 386 с.
3. Литвинов В.Ренесансний гуманізм в Україні. –К.: Основи, – 2000. – 472 с.
4. Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами, 1634 року. Літопис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm>
5. Сковорода Г. Твори. – В 2-х тт. – Т. 2, – К.: Наук. думка, – 1973. – 574 с.

6. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х чч. – Ч.1, К.: Основи, – 1995.– 432 с.
7. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
8. Abrek A. Panegyricus Funebris Aeternae Memoriae... Thomae Zamoyski – Zamostia. - 1638. –625 s.
9. Panagyricus nuptiarum Sigismundi Fugusti Poloniae regis... – Kraków, 1553. – 40 s.
10. Treter A. Felix Sarmatie prognosticon exconcurso in regnoastrorum... – Lwów, 1661. – 38 s.

Стаття надійшла до редакції 12 листопада 2012 року